

Najdenova V"rbinka, *Chronologia zabytków związanych z kultem Mitry z terenów Mezji Dolnej i Tracji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 1, s. 217–224.

<https://doi.org/10.14746/bp.1984.1.18>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/55695>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

CHRONOLOGIA ZABYTEKÓW ZWIĄZANYCH Z KULTEM MITRY Z TERENÓW MEZJI DOLNEJ I TRACJI

V''RBINKA NAJĐENOVA

Zagadnienie chronologii i datacji zabytków związanych z kultem Mitry stanowi jeden z najtrudniejszych problemów badawczych. Jego złożoność polega m. in. na tym, że zabytki te są dość szablonowe i spotykane na znacznym obszarze. Poza tym dany typ zabytków występuje w dużym przedziale czasowym. Najwcześniej datowane spośród odkrytych dotychczas znalezisk w granicach Imperium Rzymskiego należą do rzeźby pełnej i pochodzą z Ostii, z czasów cesarza Trajana¹.

Pierwsze świątynie Mitry, jak wydaje się, zostały zbudowane w Rzymie i nadmorskich miastach Półwyspu Apenińskiego w ostatnich dziesięcioleciach I wieku n.e. W tym także czasie, gdzieś w świecie grecko-irańskim, musiał powstać najstarszy archetyp rzeźby mitraicznej. Wiadomo, że Persowie nie wykonywali wyobrażeń swoich bóstw. Zatem wyobrażenia boga, które pojawiają się wraz z przenikaniem kultu Mitry od ludów irańskich do świata greckiego, stanowią najwcześniejsze rzeźbiarskie i ikonograficzne wytwory o tematyce mitraistycznej. Campbell² na podstawie badań materiałów związanych z kultem Mitry z obszaru Imperium Rzymskiego uważa, że pierwotny archetyp wyobrażeń boga powstał we Frygii (grecko-frygijski podtyp A), natomiast bardziej na wschód, być może w Kapadocji, pojawia się hellenistyczny podtyp D, w okolicach zaś Pontu — irański podtyp E³.

Podtyp A, sądzi Campbell, powstał w ciągu I w. Z pewnością także w tym okresie narodziły się w prowincjach wschodnich pierwsze podtypy ikonografii mitraicznej, które w drugiej połowie I wieku, wraz z przenikaniem i rozprzestrzenianiem się kultu, docierają do Rzymu i prowincji zachodnich.

¹ M. J. Vermaseren, *Mithra*, s. 25; Campbell, Berytus XI, 1954, s. 25; G. Becatti, *Scavi di Ostia*, II - I Mithrei, Roma, 1954; M. Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, Leiden 1962; idem, *Mithraïsme in Ostia. Mystery, Religion and Christianity in the ancient Port of Rome*, 1967.

² Campbell, o. c., s. 17 - 21.

³ Według klasyfikacji Campbella.

Najwcześniej datowany zabytek związany z kultem Mitry na ziemiach bułgarskich został odkryty w Montanie⁴ i pochodzi z początku II wieku. Dokładne jego datowanie jest możliwe dzięki danym, zawartym w znajdującym się na nim napisie.

Badania nad przenikaniem i rozwojem kultu na terytorium Mezji Dolnej i Tracji wskazują, że jednym z głównych jego wyznawców i propagatorów była armia rzymska⁵. Znaczna liczba zabytków pochodzących z połowy i końca II wieku świadczy m. in. o przyjęciu kultu przez szerokie kręgi ludności. W związku ze wspomnianą rolą armii należy przypuszczać, że duże znaczenie odegrały w tym wypadku wojny Hadriana z Żydami, w których uczestniczyli późniejsi weterani z legionów dolnomezyjskich: I Italskiego, V Macedońskiego i XI Klaudyjskiego⁶.

Analiza materiału ikonograficznego o mitraicznej tematyce kultowej, pochodzącego z terenów Mezji Dolnej i Tracji, jak i zestawienie go z danymi zabytków epigraficznych, pozwala na opracowanie względnej chronologii poszczególnych typów zabytków oraz zaproponowanie chronologii absolutnej, choć w stosunkowo dużych przedziałach czasowych.

Utworzenie dwóch rzymskich prowincji, Mezji Dolnej i Tracji, nastąpiło w pierwszej połowie I wieku, a w ciągu drugiej połowy tegoż wieku zorganizowano nad dolnym Dunajem system umocnień limesowych⁷ oraz skierowano tam legiony i wojska pomocnicze. Choć z tego wczesnego okresu nie mamy żadnych zabytków mitraicznych, a najwcześniejsze ze znanych pochodzą z pierwszych lat II wieku, to dzięki danym epigraficznym możemy określić jako *terminus post quem* przenikania kultu Mitry do Mezji Dolnej przełom I/II wieku, czyli czas osadzenia na tych terenach na stałe najgorliwszego wyznawcy mitraizmu — rzymskiej armii.

Zgodnie z danymi epigraficznymi za najwcześniejsze, pochodzące z II wieku, wyobrażenia bóstwa uważamy zabytki, na których scena zabijania byka przedstawiona jest na jednym polu, jako kompozycja uproszczona, w której rzadko pojawiają się sceny i figury poboczne. Zwykle poza Mitrą zabijającym byka spotykamy przedstawienia *dadoforów*, *Sol Invictus*, *Luny* i zwierząt otaczających byka (niektóre z tych elementów lub nawet wszystkie mogą nie występować). Ten typ zabytków przeważa na terenach wokół Montany, Oescus, Durostorum, Akbunar i Türguszor.

⁴ Vermaseren, CIMRM, II, nr 2237, fig. 617.

⁵ V. Najdenova, *La propagation des cultes orientaux en Bulgarie*, (w:) Actes du Premier Congrès International des Études Balcaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1970, s. 177-180; eadem, *Mithraic Studies in Bulgaria*, Journal of Mithraic Studies, I, 1, 1976, s. 99-101.

⁶ C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Traian*, Wien 1937, s. 217.

⁷ T. D. Zlatkovskaja, *Mezija v I - II vekah našej ery*, Moskva 1951, s. 73.

Do najwcześniejszych należy również zaliczyć przedstawienia Mitry w postaci rzeźby pełnej, które są znane dotychczas z rejonu Oescus. Należą one do najstarszych w skali całego Imperium Rzymskiego, a odkrycie ich na ziemi bułgarskiej świadczy o tym, że mitraizm przeniknął bardzo wcześnie na te tereny. Również reliefy z Oescus stylem i sposobem wykonania bardzo przypominają rzeźbę pełną (są reliefami półplastycznymi), co daje nam podstawy do datowania całej tej grupy zabytków na pierwszą połowę II w.

Na drugą połowę II wieku datujemy natomiast rzeźby na wysokim postumencie, na którego licu znajdują się sceny reliefowe. Tego typu zabytki zaliczamy do etapu przejściowego w ikonografii mitraicznej, od rzeźby pełnej do płaskorzeźby. Wskazują one, że prawdopodobnie najpierw pojawiły się zabytki posiadające jedynie fryz dolny, umieszczony pod sceną zabijania byka. Mając to na uwadze, że w dolnym polu spotykamy zawsze sceny związane ze stroną rytualną kultu Mitry, sądzimy, że ten typ zabytków, występujący przez cały III wiek, pojawił się w związku z potrzebą objaśnienia niektórych elementów kultu szerokim kręgom wyznawców.

We fryzie górnym, nad sceną zabijania byka, znajdują się sceny o bardziej abstrakcyjnym charakterze, przedstawiające siły stwarzające i kierujące światem, a więc związane z tematyką kosmogoniczną. Naszym zdaniem pojawiają się one w oddzielnym polu górnego fryzu w okresie rozkwitu mitraizmu w Mezji Dolnej i Tracji, na przełomie II/III w. Zabytki tego typu, spotykane w obydwu wspomnianych prowincjach, częściej występują na terenie Tracji. W oparciu o posiadane przez nas materiały uważamy, że jako *terminus ante quem* dla mitraizmu na tym obszarze należy przyjąć koniec wieku III. Najazdy barbarzyńców w połowie III w. niszczą dolnodunajskie prowincje, pustosząc osady i całe rejony, gdzie następnie osiedla się nowa ludność. Jednocześnie coraz większą rolę zaczyna odgrywać w tym czasie chrześcijaństwo. Za Aureliana (270 - 275), który oficjalnie uznaje kult *Sol Invictus*⁸, następuje pewne odrodzenie i umocnienie mitraizmu, ale są to wnioski, które możemy wysuwać jedynie na podstawie ogólnej sytuacji historycznej.

Nieliczne dane epigraficzne, jakimi dysponujemy z terenów prowincji Tracji, datowane są na koniec II i początek III wieku. Niektóre z napisów znajdują się na reliefach o tematyce mitraicznej i tym samym potwierdzają datowanie zabytków. Charakterystyczną cechą reliefów trackich jest bardziej rozwinięta forma przedstawień w górnych i dolnych fryzach, jak i scen bocznych oraz otoczone wąską ramką, stosunkowo niewielkie pole sceny walki z bykiem. Jest to dla nas kolejnym ważnym dowodem, potwierdzającym późniejsze powstanie zabytków z górnym i dolnym fryzem, oraz zakwalifikowanie ich do etapu przejściowego w rozwoju mitraicznej ikonografii.

⁸ F. Cumont, MMM, I, s. 338 - 349.

Datowanie tego typu zabytków ułatwia również analiza licznych elementów architektonicznych (kolumny, frontony itp.), spotykanych na przedstawieniach o tematyce kultowej. Za podstawę datowania możemy także przyjąć używane w inskrypcjach mitraicznych formuły dedykacyjne. W niektórych napisach imię Mitry zostało opuszczone, a bóstwo określone jest jako *Sol Invictus* (2 inskrypcje), *Invictus* (2 inskrypcje) lub *Deus Invictus* (6 inskrypcji). W pojedynczych przypadkach spotykamy w napisach formy *Deus Invictus Mithra* i *Sol Invictus Mithra*, w kolejnych zaś trzech — *Invictus Mithra*.

Z przedstawionego przeglądu epitetów boga wynika, że najczęstszym jest określenie *Deus Invictus*. Ta forma znajduje się na najstarszych zabytkach z terenu limesu dolnodunajskiego, tzn. z Mezji Dolnej, datowanych na początek lub pierwszą połowę II w. Z II w. pochodzi także inskrypcja, w której do formuły dedykacyjnej *Deus Invictus* dodano imię Mitry — *Deus Invictus Mithra*. Inskrypcje zawierające epitety *Sol Invictus* i *Invictus Mithra* datowane są na drugą połowę II i początek III w. Z tego samego okresu pochodzą także napisy z przydomkiem *Invictus*.

Inskrypcje greckie, gdzie używa się formuły Ἡλῖοι Μίθρα , do których należą zabytki z jedynej dotychczas odkrytej świątyni Mitry koło wsi Kreta (okolice Oescus), oraz dwa napisy z terenów Tracji, datuje się na pierwszą połowę II w.

Badania prowadzone nad materiałem ikonograficznym i epigraficznym oraz jego datowanie wskazują, że kult Mitry pojawił się wcześniej w Mezji Dolnej aniżeli w Tracji. Początki kultu w tej prowincji pokrywają się czasowo z przybyciem na tereny mezyjskie wojsk rzymskich, a centrami, z których pochodzą najliczniejsze zabytki, są miejsca stacjonowania legionów i wojsk pomocniczych.

Geograficzny aspekt występowania zabytków mitraicznych wykazuje natomiast, że najwięcej z nich pochodzi z zachodniej części Mezji Dolnej, z obszaru między Montaną o Sexaginta Prista (od ujścia rzeki Cibrice, która stanowiła granicę między Mezją Górną i Dolną, do ujścia rzeki Rusenski Lom). Jediną białą plamą na mapie znalezisk jest teren na wschód od Sexaginta Prista do Durostorum, gdzie dotychczas nie odkryto żadnych zabytków świadczących o istnieniu kultu Mitry. Kolejne liczne znaleziska mitraiczne pochodzą z północnej Dobrudży, z obszaru między Durostorum i Troesmis, oraz od Istrii do Callatis, a więc z miejsc, gdzie istniało osadnictwo ludności pochodzenia wschodniego i weteranów lub stacjonowały oddziały rzymskie.

Podobną sytuację mamy w zachodniej części Mezji Dolnej, gdzie większość inskrypcji związanych z kultem Mitry zawiera imiona czysto italskie, co wskazuje na bezpośrednie przeniesienie kultu z Rzymu. Potwierdza to również spotykany tu typ wyobrażeń ikonograficznych oraz datowanie zabytków.

W Tracji przenikanie i rozpowszechnianie się kultu Mitry poświadczone jest dopiero w okresie późniejszym — w końcu II i na początku III w. Zabytki

występują w obrębie trójkąta między Sofią, Pernikiem i Pautalią oraz w okolicy Besapary i Filippopolis. Wyodrębnia się również dwa rejonów występowania znalezisk mitraicznych w zachodniej części prowincji, na terytoriach jej trzech największych miast. Nie mamy natomiast żadnych danych, które by wskazywały na przenikanie mitraizmu do Nikopolis ad Nestum i Augusta Traiana. Najdalej na wschód wysuniętym miejscem odkrycia zabytku związanego z tym kultem jest Kabyle. Mimo że jest to mała płytka wotywna, jedyne jak dotąd znalezisko z tego obszaru, to w niczym nie zmienia to naszych wniosków dotyczących rozwoju mitraizmu na terenach trackich.

Jak wiadomo, Tracja była wewnętrzną prowincją i na jej terytorium nie było koncentracji wojsk rzymskich. Rozprzestrzenianie kultu Mitry następowało wzdłuż szlaków komunikacyjnych, a jego wyznawcami i propagatorami byli kupcy, rzemieślnicy, niewolnicy i wyzwolenicy. Niektóre elementy występujące w mitraicznej ikonografii trackiej (reliefy) wykazują znaczny wpływ z prowincji środkowoeuropejskich.

Datowanie zabytków z Tracji wskazuje na okres ekonomicznego rozwoju miast tej prowincji w epoce panowania rzymskiego. W odróżnieniu od Mezji Dolnej, charakterystyczną cechą w Tracji jest udoskonalona forma i wzbogacenie reliefu dodatkowymi scenami, a także bardziej filozoficzne potraktowanie tematyki przedstawień ikonograficznych. Może to stanowić podstawę do wysunięcia hipotezy, że kapłani traccy byli bardziej wykształceni, należeli do warstwy o wyższej kulturze w porównaniu z pozostałą ludnością i przyjęli kult w szerokim aspekcie. Rozumieli bowiem jego doktrynę religijno-filozoficzną.

W Tracji Mitra czczony był jako demiurg, władca świata i mesjasz. W Moesia Inferior zaś podkreślano przede wszystkim jego rolę jako niezwycięzonego bóstwa i charakter boga-wojownika. Taka interpretacja przyjęcia kultu Mitry prowadzi, być może, również do wyjaśnienia pojawiających się w Tracji synkretycznych przedstawień, w których zlały się w jedno dwa naczelne bóstwa: Jeździec Tracki i Mitra, stwórcy przyrody i życia. Wydaje się warto podkreślić, że w obu wspomnianych prowincjach podobna różnica występuje w przypadku przyjęcia kultu innego wschodniego bóstwa — Jowisza Dolicheńskiego⁹. Zjawisko to nie może być przypadkowe i jak się wydaje, odzwierciedla dominację na tych obszarach różnych elementów, wpływających na charakter rozumienia doktryn religijnych. W Mezji Dolnej większość ludności związana była z armią, w Tracji natomiast przewodnią rolę w życiu religijnym spełniała warstwa kupiecko-rzemieślnicza. Możemy zatem przyjąć, że etnos nie miał decydującego wpływu na kształtowanie poglądów religijnych. Jeżeli odgrywał pewną rolę, to jedynie w początkowym okresie przenikania kultu, który następnie znalazł sympatyków wśród różnych kręgów społecznych, zaspokajając

⁹ V. Najdenova, *The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace*, *Bulgarian Historical Review*, 1, 1977, s. 69 - 82.

potrzeby ludzi niezależnie od pochodzenia etnicznego. Ta hipoteza prowadzi na powrót do problemu synkretyzmu Mitry i Jeźdźca Trackiego, zjawiska, które ma miejsce w końcu II i w pierwszej połowie III w., tzn. w okresie rozkwitu kultu Mitry. Wspólnota idei leżących u podstaw obu kultów pozwoliła czysto regionalnemu bóstwu trackiemu przekroczyć ramy etniczne.

Geograficzny aspekt występowania zabytków mitraicznych w Mezji Dolnej i Tracji wykazuje również przewagę ilościową znalezisk pochodzących z zachodnich regionów obu prowincji. W Moesia Inferior terenem występowania zabytków są ponadto leżące na wschodzie ziemie nad deltą Dunaju. W miastach czarnomorskich obecność kultu potwierdzona jest jedynie w północnej Dobrudży — w Istria, Tomis i Callatis, które znajdują się najbliżej limesu. Na mapie odkryć mitraicznych najbardziej na południe wysunięte jest Odessos, skąd pochodzą dwa zabytki datowane na I/II w., czyli okres występowania w mieście silnych wpływów rzymskich. W okolicach Odessos poświadczono jest w tym samym czasie osadnictwo weteranów¹⁰. Na południe od Odessos i na całym wschodnim obszarze Mezji Dolnej oraz Tracji brak jest, jak dotąd, danych mówiących o istnieniu kultu Mitry. Stanowi to dla nas dowód, że przenikanie i rozwój tego kultu w obydwu prowincjach postępował od zachodu na wschód, a nie z terenów czarnomorskich, jak to miało miejsce w wypadku Kybele i Serapisa. Podobną drogą jak mitraizm przenikał również kult Jowisza Dolicheńskiego¹¹.

Niektórzy uczeni podkreślają w swych badaniach problem dróg przenikania kultu oraz wzajemnych wpływów między sąsiednimi prowincjami, Mezją Dolną i Dacją¹². Podstawę dla powstałej w tych badaniach hipotezy, jakoby mitraizm przeniknął do Mezji Dolnej poprzez Dację, stanowiło, jak wydaje się, odkrycie w końcu ubiegłego wieku *mithreum* w Sarmizegetuzie¹³, największego ze znanych wówczas na terenie Imperium Rzymskiego. Istnienie wielkiego północnego centrum kultowego, imponującego swymi rozmiarami oraz ilością zabytków, a także stosunkowo niewiele znanych w tym czasie, jak i w początkach XX wieku, zabytków mitraicznych z obszaru na południe od Dunaju, dawało temu twierdzeniu logiczne uzasadnienie. Obecny stan badań pozwala na jego weryfikację:

1. *Mithreum* w Sarmizegetuzie nie mogło być zbudowane przed ostatecznym ustanowieniem na tym terenie władzy rzymskiej, co nastąpiło po wojnach dackich Trajana.

2. Powstanie tak wielkiego sanktuarium wymaga odpowiednich warunków

¹⁰ Materiały nie publikowane.

¹¹ Najdenova, jak wyżej.

¹² B. Saria, *Razvitar mitrene kuptne slike u dunavskim oblastima*, Starinar, III, ser. II, 1923, s. 33 - 62.

¹³ Veramseren, CIMRM, II, Sarmizegetusa.

historycznych, jest więc mało prawdopodobne, aby zbudowano je bezpośrednio po ustanowieniu prowincji Dacji.

3. Rzymskie panowanie w Mezji Dolnej zostało wprowadzone około pół wieku wcześniej niż w Dacji, a materiały ikonograficzne pochodzące z *mithraeum*¹⁴, choć niezbyt dobrze zachowane, posiadają stosunkowo rozwinięty schemat kompozycji, co wskazuje na późniejsze datowanie. Jednakże nie można mówić o wpływie z Mezji Dolnej na rozwój kultu Mitry w Dacji, którą należy uważać za odrębny ośrodek popularyzacji mitraizmu na północy. Przyjęcie kultu na tym obszarze związane jest również z armią rzymską, w której szeregach znajdowali się pierwsi wyznawcy Mitry.

Bułgarska Akademia Nauk (Sofia)

LA CHRONOLOGIE DES MONUMENTS MITHRAIQUES EN MESIE INFÉRIEURE ET EN THRACE

Résumé

Les plus anciens monuments mithraïques connus dans l'Empire Romain datent de la fin du Ier siècle de n. è. et le début du IIème siècle de n. è.

Le premier relief mithraïque provenant des terres bulgares est daté grâce aux données épigraphiques au début du IIème siècle de n. è. et provient de Montana.

L'analyse iconographique du matériel mithraïque des deux provinces et sa comparaison avec les renseignements épigraphiques nous permet de créer une chronologie relative de l'apparition et la propagation des différents types de monuments ainsi que de proposer une chronologie absolue.

Dès son installation dans la nouvelle province Mésie Inférieure l'armée fut le propagandeur le plus fervent du mithraïsme. Au point de vue iconographique au IIème siècle se rapportent les reliefs avec une composition simple où les scènes et les figures secondaires sont rares.

Aux monuments les plus anciens appartiennent et les sculptures en ronde-bosse qui datent de la première moitié du IIème siècle et proviennent exclusivement d'Oescus et de son territoire. A la même époque appartiennent et les monuments sculptés soutenus par une base, décorée à la face par des scènes en reliefs. Au IIème siècle on rencontre et les reliefs avec un registre inférieur. Ce type de relief continue son existence et pendant le siècle suivant dans les deux provinces. Les reliefs aux registres inférieur et supérieur sont typiques pour la fin du IIème siècle et le IIème siècle dans deux provinces mais prédominent en Thrace.

Les monuments mithraïques en Thrace sont moins nombreux et les données épigraphiques les datent de la fin du IIème siècle et le début du IIIème siècle. Le relief thrace à une iconographie plus développée avec deux registres ainsi que des scènes sur les cadres latéraux, tandis que le champs de la tauroctinie est relativement petit.

L'analyse des épithètes de la divinité montre que dans les monuments les plus

¹⁴ Jak wyżej.

anciens on emploie la formule DEVS INVICTVS (première moitié du IIème siècle). Au cours du tout le IIème siècle on emploie la formule DEVS INVICTVS MITHRA. Les formules SOL INVICTVS, INVICTVS MITHRA et INVICTVS se rencontrent sur les monuments datant de la deuxième moitié du IIème et le début du IIIème siècles.

Les monuments avec inscriptions en grec et la formule Ἡλίου Μίθρα datent de la première moitié du IIIème siècle.

Les peu de monuments syncrétiques du Mithra avec le Cavalier Thrace datent de la première moitié du IIIème siècle.